

ІСТОРИЧНИЙ, ІДЕОЛОГІЧНИЙ І ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВ

Розмаїття типів держав, що мали місце в історії людства та існують нині, вимагає певної упорядкованості, класифікації за загальними й особливими ознаками. Основою класифікації є поділ держав за типами, тобто сукупністю найбільш суттєвих ознак. Сучасна наука має два підходи до типології держав: цивілізаційний і формаційний.

Поняття “цивілізація” (від лат. *civilis* – гідний, вихований) має різні й часто навіть протилежні значення, а саме – це синонім культури, рівня та ступеня розвитку матеріального й духовного світу, це також епоха занепаду культури та ін. Використовуючи різні тлумачення цивілізації, можна виділити такі типи держав: а) східні, західні, мішані; б) стародавні, середньовічні, сучасні; в) селянські, промислові та науково-технічні; г) індустріальні й постіндустріальні; д) локальні, особливі, сучасні та ін.

Відповідно до цивілізаційного підходу сутність держави визначається як співвідношенням соціальних сил, так і спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки; політика держави – не стільки продукт соціальних сил, скільки результат впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісних орієнтацій; розмаїття національних культур обумовлює шляхи розвитку держав, їх типи. Вади такого підходу полягають у тому, що в ньому не виділяється розуміння головного змісту держави, а саме те, кому належить політична влада.

Формаційний підхід засновано на суті й соціальній належності влади, тож він дає чіткіше уявлення про сутність держави та послідовність зміни історичних типів держав у процесі їх розвитку.

Історичні аспекти типології. Типологія, або класифікація держав за типами правових систем, являє собою об'єктивно необхідний, закономірний процес пізнання державно-правової матерії, відбиває логіку природно-історичного процесу розвитку держави й права.

Для теорії держави й права типологія є важливим засобом підвищення змістовності наукової інформації, оскільки вона дає можливість здобути максимальну кількість уявлень та висновків про ознаки об'єкта за місцем, яке він займає в класифікаційній системі.

В основі часової або історичної типології держав лежать фактори виникнення та розвитку держав, що поділяються на рабовласницькі, феодалські, капіталістичні, соціалістичні, а також їх різновиди. Історичний тип – це сукупність найважливіших рис держави певної суспільно-економічної формації, що мають єдину соціально-класову сутність.

Особливості держави конкретного історичного періоду визначаються станом і рівнем розвитку суспільства. При незмінності формальних ознак (територія, публічна влада, суверенітет) держава по мірі розвитку суспільства зазнає докорінних змін. Змінюються зміст та методи управління, цілі, завдання й соціальна спрямованість. На характер і устрій держави впливають національний склад населення, своєрідність його

культури, розмір території, географічне розташування, звичаї й традиції народу, релігійні переконання та інші фактори.

Особливості історичних періодів (етапів) у розвитку державно-організованого суспільства в різних народів у різний історичний час дозволяють виявити суттєві загальні ознаки, які притаманні всім державам даного періоду. Перші спроби такого узагальнення, незважаючи на відсутність історичного досвіду побудови держави, були здійснені Аристотелем і Полібієм.

Аристотель уважав, що основними критеріями поділу держав є:

1) кількість людей, які стоять при владі; 2) поставлена перед державою мета. За першою ознакою він розрізняв правління *одного*, правління *небагатьох*, правління *більшості*. За другою ознакою всі держави поділялися на *правильні* (тут досягається загальне благо) і *неправильні* (тут переслідуються приватні цілі). Велике значення Аристотель приділяв тому, яке місце в цьому поділі займає людина, а саме – якою мірою держава забезпечує свободу та особисті інтереси кожного.

На думку Полібія розвиток держави, зміна її типів (різновидів) – це процес, що забезпечується самою природою. Держава розвивається по нескінченному колу, котре включає фази зародження, становлення, розквіту, занепаду й зникнення, які поступово переходять одна в іншу й цикл повторюється знову. Полібій уважав, що розвиток держави, її зміни та оновлення – це замкнуте коло. Історія підтверджує, що циклічність у розвитку державно-організованого суспільства – це закономірний процес. Багато держав проходили фази зародження, становлення, розквіту й занепаду, а потім відроджувалися в новій, більш досконалій державності, інші держави випали із замкнутого кола розвитку й стали надбанням історії (Вавилон, Спарта, Афіни, Рим та ін.). Але головним у поглядах Полібія було те, що за основу зміни циклів у розвитку держав він приймав зміни в співвідношенні державної влади й людини.

Поняття історичного типу держави пов'язується зі встановленням закономірної залежності класової сутності держави від економічних відносин, що домінують у суспільстві на певному етапі його розвитку. Історичний тип, відповідно до марксистсько-ленінської теорії, відбиває єдність класової сутності всіх держав, що мають загальну економічну основу, обумовлену пануванням даного типу власності на засоби виробництва.

При такому підході держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу. Називаючи три основні типи експлуаторських держав (рабовласницький, феодальний, буржуазний), К. Маркс, Ф. Енгельс і В.І. Ленін виділяли й останній (не експлуаторський) історичний тип – соціалістичну державу, яка в найближчій історичній перспективі повинна перерости в громадське комуністичне самоврядування. Соціалістична держава фактично розглядалася як антикапіталістична, що було хибною теоретичною основою для ототожнення прогресивних (цивілізованих) і регресивних (примітивних) моделей соціалізму, а також некоректних трактувань сутності комуністичної формації.

Поняття суспільно-економічної формації становить фундамент марксистського розуміння історії. Формація – це історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва. Рівень розвитку

продуктивних сил визначає матеріально-технічну базу суспільства, а виробничі відносини, які склалися на однотипній формі власності на засоби виробництва, становлять економічний базис суспільства, якому відповідають певні політичні, державно-правові та інші явища.

Головною ознакою поняття “суспільно-економічна формація” К. Маркс уважав економічний характер життєдіяльності суспільства, взаємодію між членами соціуму, що визначається не релігійними, моральними чи політичними, а, у першу чергу, господарськими, економічними факторами.

При формаційному підході в основу поділу історії соціального розвитку покладено ідею природного процесу зміни однієї суспільної формації іншою. Таким чином, основою формаційного підходу є ідея еволюціонізму, кожна наступна суспільна формація логічно витікає з попередньої, в якій визрівають усі економічні, соціальні та політичні передумови переходу до нової, високоорганізованої, формації.

Відмінність цивілізаційного й формаційного підходів полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність панівних у даний період уявлень кожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

При цивілізаційному підході тип держави й права визначається не стільки об’єктивно-матеріальними, скільки ідеально-духовними, культурними факторами. При такому підході основне значення надається аналізу суспільства, а не держави й правових систем.

Поняття “цивілізація” можна окреслити як соціокультурну систему, яка включає в себе не тільки соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, але й етнічні, релігійні основи, ступінь гармонізації людини та природи. Цивілізація, її цінності, впливає не тільки на соціальну, але й на державну організацію суспільства.

Кожен із двох підходів має свої достоїнства й хиби. Хибою цивілізаційного підходу подекуди є недооцінка соціально-економічного чинника, піднесення культурного елемента. До хиб формаційного підходу належить переоцінка класово-економічного чинника. Поза полем його зору залишається величезний пласт культурно-ціннісних ідей і уявлень, котрі не можна схарактеризувати як класові. Не можна прийняти й наявну в рамках формаційного підходу невиправдану апологетику соціалістичної держави як вищого та останнього історичного типу держав.

Однак слід віддати належне формаційному підходові в тому, що він привернув увагу до суттєвої ролі економічних чинників, що впливають на формування держав і зміну їх типів; до поетапності та природності історичного характеру їх розвитку. Не можна відкидати класифікацію держав за історичними типами (рабовласницька, феодална, буржуазна). Необхідно зважити на те, що критерій такого поділу обмежено певними рамками – “базисними”, класово-економічними; за формаційними межами залишено багато історичних явищ, які становлять глибинну сутність суспільства й держави.

Із позицій загальнолюдських цінностей, що перетворилися на

домінуючі в другій половині ХХ ст., привабливіше виглядає цивілізаційний підхід – особливо щодо типології сучасних держав, які не можна підвести під формаційну класифікацію. Сучасна концепція цивілізації (що відмовилася від попередньої оцінки цивілізації лише як культурної спільності та ґрунтується на визнанні її комплексного характеру) виявляється набагато ширшою й багатшою за формаційний підхід. Вона дозволяє пізнавати минуле через усі форми діяльності людини – економіко-трудова, соціально-політична, культурно-духовна – в усьому розмаїтті суспільних зв'язків. У центр вивчення минулого й теперішнього вона ставить людину як творчу й конкретну особистість, а не як класово-знеособленого індивідуума; не тільки розрізняє протистояння класів і соціальних груп, але й ураховує сферу їхньої взаємодії на базі загальнолюдських цінностей.

Класифікувати держави за типами можна й за допомогою інших критеріїв. Так, на сьогодні існують різні класифікації концепцій про державу. Можна розглядати місце і роль держави, її сутність і соціальне призначення у концепціях соціологічного і юридичного спрямування. ХХ ст. дало низку наукових концепцій сучасної держави, що обумовлено політичними процесами, які відбуваються в ній.

Ідеться про так звану *перехідну державу*, яка не вписується в рамки марксистсько-ленінської формаційної типології (рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична). Не підпадає вона й під критерій цивілізаційного підходу.

Відповідно до даної концепції перехідною є державність, що виникає під час національно-визвольної боротьби народів і спирається на різнотипні виробничі відносини. У подальшому, у міру розвитку пануючої форми власності (тут уже виступає формаційний критерій), подібні держави повинні приєднатися до певного історичного типу держави – капіталістичного або соціалістичного. Так виникла теорія про перехідну державу – державу соціалістичної орієнтації (громадська, спільна власність) і державу капіталістичної орієнтації (збереження приватної власності).

Перехідні держави були в усі історичні періоди. На Європейському континенті це держави, перехідні від рабовласницького типу до феодалного; від феодалного до буржуазного (капіталістичного); від буржуазного до неокapіталістичного (інакше – до посткапіталістичного).

Україна також переживає перехідний період. Вона належить до держав, що взяли курс на гуманістичний, демократичний і правовий розвиток.

Ідеологічний та теоретичний аспекти типології. В основі теорії держави загального добробуту лежать висновки соціології. Розробив теорію видатний англійський економіст Дж. Кейнс (1883–1946) у праці “Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей”. Головний зміст теорії полягає в таких тезах:

1) сучасна демократична держава втратила класовий характер і діє в інтересах усіх членів суспільства. Держава використовує такі економічні важелі, як політика цін, податки, інвестиції, державне замовлення, кредити, регулювання експорту та імпорту й таким чином впливає на приватний сектор, пристосовуючи його для загального добробуту;

---

2) держава, реалізуючи функцію соціальних послуг (матеріальна допомога, поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати й пенсій, поліпшення житлових умов, охорона здоров'я, освіта), забезпечує більш високий рівень життя населення всієї країни;

3) поступове відмирання репресивно-каральної функції держави.

Автор робить висновок, що розвиток мішаної економіки, активізація функції соціальних послуг, відмирання репресивно-каральної функції держави перетворює її з класово-антагоністичної на державу загального добробуту.

Теорія плюралістичної демократії також ґрунтується на положеннях і висновках соціології, але вона виходить не з економічної чи соціальної діяльності держави, а з її політичної системи. Представники цієї теорії – Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Ален та ін. – стверджують, що сучасна держава являє собою сукупність соціальних груп і прошарків, які виникли внаслідок тих чи інших інтересів. Для захисту своїх інтересів ці спільноти утворюють об'єднання громадян, які через свої “групи інтересів” чи “групи тиску” впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів і потреб.

Таким чином, соціальні групи й прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує й узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. поширилася **теорія еліт**, засновниками якої були італійські політологи Г. Моска (1856–1941) і В. Парето (1848–1923). Сутність теорії зводиться до того, що народ не здатний управляти суспільством.

У сучасних умовах поширилася **теорія неолітаризму, елітарної демократії**. Представниками її є Х. Ласуел, Д. Сарторі, Х. Зейглер. Сутність теорії елітарної демократії зводиться до того, що: а) в сучасному суспільстві діє не одна, а кілька еліт; б) між ними існує конкуренція; в) еліти контролюються народними масами шляхом загального виборчого права; г) це стимулює конкуренцію еліт; д) доступ до еліти залишається відкритим для всіх, вона поповнюється за рахунок вихідців із народу.

Теорія конвергенції. Сутність її полягає в тому, що у світі існують дві протилежні системи – капіталізм і соціалізм, які поступово зближуються, різниця між ними з часом зникає, на певному етапі розвитку вони зливаються й виникає постіндустріальне суспільство. Ця теорія зародилася в 50-х – 60-х рр. XX ст. Її засновниками були Р. Арон, Д. Гелберейт, П. Сорокін, Я. Тінберген та ін. Фактично вона втілюється в життя в незалежних державах, що утворилися на терені колишнього Радянського Союзу.

Із посиленням впливу науки й техніки на політичне життя в різних країнах, зростає місце та роль науково-технічних працівників у державному управлінні. На цій основі виникають різні **теорії технократії**, сутність яких зводиться до того, що інженери, техніки, науковці, менеджери та інші керівники науки й виробництва повинні займатися політичною діяльністю (як вони це роблять в економіці). Представники цієї теорії були Т. Веблен, Г. Скот, Ф. Тейлор, Г. Саймон, Д. Бел, Б. Беквіт, З. Бжезинський та ін.

До юридичних теорій держави, насамперед, належить теорія правової держави. Правовою прийнято називати державу, в якій діє принцип

верховенства права, де всі відносини між суб'єктами громадянського суспільства, державою й особою будуються на основі правового закону, де гарантується свобода особи, її права, законність та правопорядок. Засновниками та основними представниками теорії правової держави були такі мислителі, як Платон, Аристотель, Цицерон, М.М. Ковалевський, М.М. Коркунов, Б.М. Чичерін та ін.

Ця теорія належить до юридичного напрямку державознавства. Держава й громадянське суспільство розглядаються як рівні й вільні суб'єкти права. Публічна влада є прерогативою держави й здійснюється на засадах державного суверенітету у формі публічного права. Громадянське суспільство виступає як матеріальна основа правової держави, що підпорядкована йому та діє в інтересах громадян. Народ – це джерело публічної влади, саме він формує державну владу й контролює її діяльність, безпосередньо створює право. Призначення держави – формулювати конкретні правові відносини, звичаї й норми, створені суспільством, в юридичних нормативних документах і охороняти право від порушень із боку окремих громадян. Громадяни володіють невід'ємними природними правами й свободами, які є виразом самообмеження держави.

У суспільстві панує право, воно відбиває як загальні, так і інтереси окремих осіб. Правові норми утворюються на широкому соціальному ґрунті, вбирають у себе цінності, що існують у суспільстві, формально відображають їх і охороняють за допомогою держави.

Ідеї правової держави не поглинають усіх інших характеристик, вони акцентують увагу на засадах (рівність, свобода, справедливість) здійснення соціальних відносин, у тому числі й державних. Теорії правової держави притаманна єдність і розрізнення права й закону, тлумачення останнього як форми волевиявлення держави, зовнішнього виразу норм права. Норми права та законодавство співвідносяться як зміст і форма з усіма суперечностями, що з цього випливають. Правова держава здійснює свою діяльність у формах правотворчості й правозастосування, що забезпечує контроль за нею з боку суспільства та взаємну відповідальність.

У сучасних умовах, коли змінюється соціально-правова характеристика буржуазних держав, коли колишні соціалістичні держави, у тому числі й Україна, стали на шлях формування громадянського суспільства й побудови правової держави, виникла концепція майбутньої буржуазної й соціалістичної держави — *держави соціальної демократії, соціальної правової держави*.

Поняття “соціальна держава” виникло в повоєнні роки й означало державу сучасного демократичного типу в умовах відносної стабільності та розвинутої економіки. Підкреслювалася здатність такої держави забезпечувати своїм громадянам (народові) соціальні, політичні, економічні та інші права. Одним із засновників теорії соціальної держави був М. Адлер, який показав взаємозв'язок соціальної держави й громадянського суспільства на принципах рівності, взаємної допомоги, соціального партнерства.

Кінцевою метою соціальної правової держави є:

- досягнення соціальної демократії, що полягає в реалізації влади народу й забезпеченні людині та громадянину всіх прав, свобод і законних

інтересів, а також виконання всіма суб'єктами права своїх обов'язків;

- ліквідація всіх форм гноблення, дискримінації, расизму, експлуатації людини людиною;
- гарантування всім людям рівних і вільних умов розвитку;
- досягнення цих та інших цілей мирним шляхом, політичними методами;
- модернізація виробництва й поступовий перехід до ринкових відносин тощо.

Підбиваючи підсумки, необхідно, по-перше, зазначити, що теорія держави й права – це одна з базових дисциплін юридичного профілю. Термін „теорія” тут означає узагальнену назву низки окремих теорій і ідей, що спираються на різноманітні дані про державу й право. Теорія держави та права – це систематизовані знання про державу, право й про їхній взаємозв'язок, подані та визнані різноманітними науковими школами.

Також можна сказати, що соціальною правовою державою є вільна демократична держава, в якій забезпечується гідне життя людини в плані її матеріального й соціального обслуговування, гарантується індивідуальна свобода особи, цивілізованими методами досягається соціальна злагода й вирішуються соціальні конфлікти.

Для повного розкриття теми роботи необхідно було розглянути походження держави та основні аспекти типології держав (історичний, теоретичний та ідеологічний).

Розмежування держав залежно від їх типу відбувається за історичним розвитком суспільства, за основними теоріями походження держави та за загальною ідеологією, котру сповідує та чи інша держава.

Література:

1. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. – М., 2000. – 528 с.
2. *Воронов І.О.* Правова держава як предмет політологічного аналізу. – К., 2000. – 375 с.
3. *Гомеров І.Н.* Государство и государственная власть. – М., 2002.
4. *Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л.* Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. – К., 1999.
5. *Колпанина Г.В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. Учебное пособие. – М., 1999.
6. *Макаренко В.П.* Главные идеологии современности. – Ростов-на-Дону, 2000. – 475 с.
7. *Марченко М.И.* Теория государства и права. – М., 1987.
8. *Нерсесянц В.С.* Проблемы общей теории права и государства. – М., 2002.
9. *Петров В.С.* Тип и формы государства. – Л., 1967. – 120 с.
10. Теорія держави і права. Навчальний посібник. – К., 2001.
11. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2000. – 640 с.
12. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2000. – 616 с.
13. *Шульженко Ф.П., Наум М.Ю.* Історія вчень про державу і право. – К., 1997. – 191 с.
14. Юридична енциклопедія. – Т.2. – К., 1999.